



۱۴۲۸

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد تاریخ

موضوع:

تأثیرات جنگ جهانی دوم بر خراسان

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر رضا شعبانی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

پژوهش:

ماشاء الله و طندوست

۱۴۰۳/۲

سال تحصیلی ۷۷-۱۳۷۶

۲۴ ۲۸۴

Handwritten notes and signatures in the top left corner, including a signature and some illegible text.

Handwritten signature and notes on the left side of the page.

بسم الله الرحمن الرحيم

تقديم به :

روح بلند شهدای راه حریت و آزادی و
استقلال ایران که در راه دفاع از مکتب
حیات بخش اسلام و انقلاب اسلامی و میهن عزیز
، خون سرخ و همیشه جوشان خود را نثار
کردند و درس بزرگی را از مردانگی و
استقامت در برابر ستمگران و متجاوزان و
جهانخواران ، برای همه نسل های آینده به
یادگار گذاشتند ، که برگ های زرین حماسه
جاودانه آن تا تاریخ وجود دارد ، سرمشق
همه آزاد مردان جهان خواهد بود .

و تقديم به :

روح بلند امام خمینی (قدس سره) که ردای
چنین رهبری عظیمی را بر دوش گرفت .

و تقديم :

به روح پدرم که از ستم کشیدگان شهریور
۱۳۲۰ بود .

م - وطن دوست

پیشگفتار :

همانگونه که جنگ جهانی دوم تحولاتی را در اروپا به وجود آورد و وضع جغرافیایی و سیاسی آن منطقه را دگرگون کرد ، انتظار می رفت که همان تحولات با کیفیت و صورت دیگر در خاورمیانه نیز به وجود آید .

در بدو امر بین آلمان و روسیه عقد قرار داد عدم تعرض ، و توافق حاصل گردید که طبق آن بایستی کشور ایران و نیز بسفر از کشور ترکیه ، تحت نفوذ دولت اتحاد جماهیر شوروی قرار گیرد و اگر دولت آلمان و دولت روسیه همچنان به آن پیمان پایبند بودند و جنگ به نفع آنها پایان می یافت ، دیگر نامی از ایران به عنوان کشوری مستقل در صحنه تاریخ باقی نمی ماند ، ولی خداوند بزرگ به کشور اسلامی ما تفضل کرد ، آن پیمان دیری نپایید و آلمان به روسیه حمله کرد و جنگ بین آنها به شدت هرچه تمام تر در گرفت .

هجوم آلمان به شوروی ، خطر تسلط قدرتهای سرمایه داری بر چاه های نفت ایران را جدی ساخت . دول استعماری ، انگلیس ، آمریکا و فرانسه که تا دیروز شوروی را دشمن خود می دانستند ، دست اتحاد و یاری به سوی او دراز کردند تا به دفع خطر بزرگتر (آلمان) بپردازند و به همین دلیل ایران یگانه مسیر مناسب برای رسانیدن کمک های نظامی به شوروی برای مقابله با آلمان بود .

از آنجا که ایران نسبت به جنگ جهانی دوم اعلان بی طرفی نموده بود ، لازم بود که متفقین برای حضور نیروهای خود در خاک ایران به منظور تامین اهداف و

اغراض خود ، محملی ایجاد کنند که بهانه قانونی مشروع را از نظر خودشان به آنها برای حضور نا مشروعشان در خاک ما بدهد . لذا به یکباره با اجرای یک طرح هماهنگ ، سفارتخانه های انگلستان ، روسیه و سایر هم پیمانان آنها و همچنین مزدوران داخلی شان با تلاشهای فراوان و مستمر دست به کار بزرگ‌نمایی تعداد آلمانی های متخصص مقیم ایران و ایجاد شایعات بسیار قوی مبنی بر جاسوسی آنها در ایران ، علیه متفقین شدند ، از اینجا بود که مقدمات حمله نیروهای متفقین به ایران فراهم آمد .

در سوم شهریور ۱۳۲۰ نیروهای انگلستان از جنوب و نیروهای شوروی از شمال از سه مسیر متفاوت وارد ایران شدند : ستون اول از رود ارس گذشته و پس از تصرف جلفا و ماکو و خوی تا ساحل دریاچه ارومیه پیشروی کرد و سپس متوجه ارومیه و تبریز شده آن دو شهر را تسخیر نمود . ستون دوم از آستارا و کرانه دریای خزر به سوی بندر انزلی و اردبیل سرازیر شد و پس از تصرف رشت و چند شهر مهم گیلان تا حدود قزوین پیشروی کرد و در آنجا با ستونی که از آذربایجان وارد خاک ایران شده بود تلاقی کرد . ستون سوم از طریق بندر شاه [بندر ترکمن] حمله کرد و گرگان و مشهد را تصرف کرد و تا سمنان که مرکز تلاقی راه آهن شمال به شرق می باشد پیشروی کرد .

در نوشتاری که پیشروی دارید نگارنده سعی کرده است که تا آنجا که ممکن است تاثیرات جنگ جهانی دوم بر استان خراسان را با استفاده از اسناد ، نظرات و دیدگاه های مختلف و متون و اخبار مندرج در مطبوعات آن دوره و تالیفاتی که به موضوع مربوط می شود ، از جنبه های متفاوت مورد بررسی و

موضوع جنگ جهانی دوم طبیعتاً به دلیل گستردگی و جهانشمولی آن و به لحاظ تاثیرات بسیار عمیق و کلی آن که در روند و سیر صعود و سقوط قدرت ها ، پیدایش کشورها و نظام های جدید و نابودی برخی کشورها و نظام ها و نیز پیدایش سازمان های جدید بین المللی که در رأس آن سازمان ملل متحد قرار دارد و همچنین تاثیراتی که در پیدایش بلوک ها و پیمان های تازه سیاسی و نظامی داشته است و نیز به جهت تاثیراتی که بر همه شئون زندگی ملت ها و مردم هر کشور درگیر در جنگ گذاشته ، از قبیل تاثیرات اجتماعی ، فرهنگی ، اقتصادی ، علمی ، نظامی و سیاسی و غیره که در این میان کشور محبوب ما ایران هم به لحاظ نقش اساسی که در جنگ جهانی دوم داشته از این تاثیرات برکنار نبوده است ، در تاریخ معاصر ایران از اهمیت ویژه ای برخوردار است .

روشن است که بررسی تاثیرات جنگ جهانی دوم بر کشورها و ملت ها و نتایج مصیبت باری که آن جنگ برای مردم دنیا به ارمغان آورد ، می تواند انتقال تجربه بسیار تلخی باشد برای بازماندگان و آیندگان که خوب در آن اندیشه کنند و ببینند که چگونه جان میلیون ها انسان و سرمایه ها و میراث های عظیم مادی و معنوی مردم در سراسر کره خاکی دستخوش هوس های پلید و شیطانی قدرت ها قرار گرفت .

محققین و مورخین در باره این موارد تا کنون صد ها کتاب و هزاران سند به جهانیان عرضه کرده اند . در ایران نیز دهها کتاب به فارسی و سایر زبان ها توسط نویسندگان و سازمان های ذیربط داخلی و خارجی تهیه و تدوین گردیده است ، اما آنچه که در همه این کتاب ها و رسالات و مقالات به چشم می خورد ،

تمویری کلی از رابطه جنگ جهانی دوم و کشور ایران را ارائه می دهد و هیچکدام به طور خاص به " تاثیرات جنگ جهانی دوم در مناطق مختلف ایران " نپرداخته است ، به نظر می رسد جای چنین تحقیقاتی که خود مستلزم سرمایه گذاری مادی و معنوی و همت جمعی گروهی از محققان و پژوهشگران تاریخ باشد خالی است .

اینجانب به عنوان دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ، بر همین اساس و با توجه به تاکید و تشویق اساتید بزرگوار و ارجمند راهنما و مشاور ، عالیجنابان ، آقای دکتر رضا شعبانی و دکتر علی اصغر مصدق و نیز علاقه شخصی که به بررسی تاثیرات جنگ جهانی دوم در خراسان داشتم ، همین عنوان را موضوع رساله و پایان نامه خود برای دوره کارشناسی ارشد تاریخ قرار دادم .

موضوع جنگ جهانی دوم ، از آن جهت در تاریخ ایران دارای اهمیت است که به گفته برندگان ظاهری جنگ یعنی متفقین ، " ایران " نقش " پل پیروزی " را برای آنها داشته است و به جهت داشتن همین نقش استراتژیک ، چنان فشارهایی را در زیر لگام قوای متجاوز متفقین به خود دید که گرچه با تحمل آن فشارها " پیروزی " را برای آنها به همراه داشت ، اما در هنگام عبور آن مسافرین متجاوز ناخوانده از روی آن ، اسکلت و استخوان های " پل " درهم شکست و ارکان آن درهم ریخت و ویران شد .

نیروهای اشغالگر متفقین برای بهره برداری از " پل پیروزی " در یک اقدام تقریباً غافلگیرانه و از پیش طراحی شده و مشخص ، در سوم شهریور ۱۳۲۰ خورشیدی به " بهانه حفور جاسوس های آلمانی در ایران و نقض بیطرفی " از سوی

ایران ، کشور ما را از مرزهای شمالی ، شمال غرب ، غرب و جنوب غربی از طریق زمین و هوا مورد تجاوز قرار دادند .

آغاز محدوده موضوع این پایان نامه ، تاریخ مزبور و پایان آن - گرچه پایانی را نمی شود متصور شد - به لحاظ تاریخی روز خروج نیروهای ارتش سرخ روسیه از خاک خراسان ، یعنی روز دوازدهم اسفند ۱۳۲۴ می باشد .

آنطور که قبلا متذکر شدم در باره جنگ جهانی دوم در ایران ، به ندرت به بحث های تحلیلی و موضوعات ویژه که در پیرامون موضوع اصلی بوجود آمده پرداخته شده است ، از این جهت منابع قابل دسترسی برای محقق که بخواهد در این گونه امور وارد شود کم و کار در این زمینه بسیار دشوار است . این معضل برای من نیز که می خواستم " تاثیرات جنگ جهانی دوم بر خراسان " را جستجو و تحقیق کنم ، به دلیل منطقه ای بودن موضوع ، مضاعف نیز بود . کمبود و یا نبود منابع تدوین شده در باره موضوع ، اصلی ترین مشکل اینجانب بوده است .

این تحقیق برای جمع آوری مطالب مورد نظر خود چهار دسته از منابع را مورد بهره برداری استفاده قرار داده است :

الف - بعد از مدت ها جستجو به گنجینه آرشیو مطبوعات کتابخانه معظم آستان قدس رضوی راهنمایی شدم و در آنجا بود که به ذخایر غنی مطبوعات آن دوره که در مشهد و بعضی دیگر از شهرهای خراسان چاپ می گردیده است دست یافتم . اکثر مطالب به کار گرفته شده در این تحقیق ، استخراج شده از همان مطبوعات است که در حدود شش ماه کار پیوسته را برای مطالعه تک تک برگ های روزنامه ها و مجلات مربوطه اختصاص دادم .

ب - در کنار آن لیستی از کتاب‌هایی را که پیرامون جنگ جهانی دوم نوشته شده بود ، مشتمل بر منابع داخلی و خارجی تهیه شده است . در مراجعه به این کتب با توجه به اینکه وقت زیادی را صرف شد ، اما متأسفانه به لحاظ اینکه اغلب " کلی گویی " کرده و بیشتر به اخبار و تحلیل‌هایی در مورد حوادث جنگ در مناطق اصلی درگیری پرداخته اند ، بهره برداری کمی حاصل گردید ، اما باین حال ازدو سه کتاب بیشتر استفاده شد .

ج - مشکل سوم کار مراجعه به اسناد بود . برای این منظور به استانداری خراسان ، مرکز اسناد انقلاب اسلامی در خراسان (مشهد) و تهران مراجعه گردید ، اما متأسفانه در این زمینه هم توفیق چندانی حاصل نشد .

د - شکل چهارم مصاحبه با افراد و اشخاصی بود که در هنگامه اشغال ایران توسط قوای خارجی در جریان جنگ جهانی دوم حضور داشته‌اند . در این زمینه نیز با افرادی مواجه بودم که امروز آنها حداقل بیش از هفتاد سال سن دارند . این افراد یا اصلاً چیزی از موضوع به خاطر ندارند و اگر بعضی مطالبی دارند ، به سبب اینکه خاطراتشان مشمول مرور زمان گردیده قادر نیستند مطالب را به صورتی ارائه دهند که بتوانند به تحقیق کمک‌کنند . اما در همین زمینه مرکز اسناد انقلاب اسلامی خراسان ، قبل از آن مصاحبه‌هایی را با چند تن از افراد انجام داده بود که در این میان یکی دو نفر ، خاطرات جالبتر و تحلیل‌های زیباتری را از سایرین ارائه داده بودند ، که از برخی صحبت‌های ایشان در تدوین این پایان‌نامه استفاده شده است .

ه - به منظور ملموس شدن موضوع برای نگارنده ، مسافرت‌هایی به شهرهای

فریمان ، قوچان ، و شهرک مرزی باجگیران انجام گرفت تا با وضعیت این مناطق بیشتر آشنا شوم . همچنین سفری را به کشور ترکمنستان ، همسایه شمالی ایران که سابقا جزو قلمرو اتحاد جماهیر شوروی (سابق) بوده است انجام شد و از منطقه هودان که محل پرواز هواپیماهای روسی بر روی شهرهای خراسان بوده است بازدید به عمل آمد و مسیر صعب العبور و کوهستانی که قوچان را به گمرک باجگیران و این نقطه مرزی کشورمان را در استان خراسان به شهر " عشق آباد " ترکمنستان وصل میکند ، مشاهده کردم . در این مسیر از منطقه " هودان " ترکمنستان نیز گذشتم و محلی را که هواپیماهای ارتش سرخ از آنجا به مقصد بمباران شهر مشهد و برخی دیگر از شهر های استان خراسان به پرواز در آمدند از نزدیک دیدم .

در شهر عشق آباد از کتابخانه بزرگ این شهر که گفته می شود در حدود شش میلیون کتاب را در خود جای داده است بازدید کردم و با رئیس آن کتابخانه ملاقات و در باره منابع موضوع پایان نامه گفتگو کردم . گرچه کتاب های بسیار زیادی در باره جنگ جهانی دوم در این کتابخانه وجود دارد ، ولی اغلب به زبان روسی و مربوط به مقاومت مردم روسیه و مسائل و مطالب خودشان در خلال جنگ می شود و من توفیق این را پیدا نکردم که کتابی را مربوط به حضور ارتش سرخ در ایران به دست آورم .

لذا منابع مورد استفاده در این تحقیق به طور کلی شامل سه دسته روزنامه ها و مجلات ، کتب و مصاحبه با اشخاص می باشد .

در مجموع این تحقیق هشت فصل مستقل را دربرمی گیرد که عبارتند از :

فصل اول : شامل پیشگفتار و طرح اشغال نظامی ایران توسط متفقین می باشد.

فصل دوم : به اهمیت استراتژیک خراسان می پردازد که شامل وسعت و حدود

استان خراسان و نقش جغرافیای تاریخی خراسان می باشد .

فصل سوم : این فصل در واقع بدنه اصلی تحقیق را تشکیل می دهد که در آن

تاثیرات نظامی جنگ جهانی دوم بر خراسان ، چگونگی اشغال خراسان

توسط نیروهای ارتش سرخ ، عکسالعمل لشکر خراسان و مسئولین استان ،

استقرار نیروهای روسی در مشهد و فرار و انهدام لشکر خراسان مورد

بررسی قرار گرفته است .

فصل چهارم : در این فصل وضعیت اجتماعی خراسان در دوره اشغال ، وضعیت

شهرستان های استان خراسان و تاثیرات بهداشتی مورد نظر و بررسی

قرار گرفته است .

فصل پنجم : در این فصل تاثیرات اقتصادی جنگ جهانی دوم بر خراسان مورد کاوش

قرار گرفته و همچنین موضوعات تورم اقتصادی و بروز قحطی ، توقف

پروژه راه آهن تهران - مشهد و توقف پروژه بزرگ شهرسازی شهر

صنعتی - کشاورزی فریمان بررسی شده است .

فصل ششم : این فصل به تاثیرات سیاسی جنگ جهانی دوم بر خراسان پرداخته است.

فصل ششم همانند فصل سوم بدنه اصلی تحقیق را تشکیل می دهد . در

این فصل سیاست داخلی دولت در خراسان ، تشکیل احزاب بعد از

شهریور ۱۳۲۰ و فعالیت های سرکنسولگری های شوروی و انگلیس در

مشهد و نیز شورش ها و طغیان های قومی و نظامی بررسی شده اند .

فصل هفتم: در این فصل به تاثیرات فرهنگی جنگ جهانی دوم بر خراسان پرداخته شده که به بررسی روزنامه ها و جراید و تاثیر جنگ جهانی دوم بر بنیاد آموزش و پرورش استان خراسان اختصاص دارد .

فصل هشتم: فصل پایانی است که در آن جمع بندی کلی صورت گرفته و " نتیجه " ای است بر همه فصول گذشته .

تشکر و سپاس

بیش از یکسال کوشش و تلاش شبانه روزی در کار تحقیق و کاوش در لابلای اوراق منابع و ماخذ و مراجع ، اعم از کتب ، و مقالات و روزنامه ها و همچنین مصاحبه ها ، موجب پدید آمدن اثری شد که در پیش روی دارید ، که تا حدودی چهره سیاسی - اجتماعی استان خراسان را در طول مدت قریب به پنج سال اشغال از سوی قوای متجاوز متفقین (در خراسان نیروی ارتش سرخ) ، از زیر غبار بیش از نیم قرن گذر زمان می زداید و در آئینه تاریخ آن را نمایان تر می نمایاند .

در راه رسیدن به این مطلوب ، ارگان ها و اشخاصی مرا یاری کرده اند که از زحمات صادقانه آن عزیزان تشکر و قدردانی می نمایم ، به ویژه شایسته است در اینجا از همکاری بسیار خوب مسئولین محترم و کارمندان بخش آرشیو روزنامه ها و مجلات و بخش محققان کتابخانه معظم آستان قدس رضوی و همچنین از یاری رسانیدن بسیار مشفقانه مسئول و سایر کارمندان محترم " سازمان اسناد انقلاب اسلامی خراسان " نیز تشکر و قدردانی نمایم .

همچنین از زحمات آقای سید حسن قاسمی که در جهت مشاوره در امور " رایانه "

مساعدت فراوان نمود سپاسگزارم .

و در پایان بسیار بجا و شایسته تر می دانم تا از ارشادات گرانمایه اساتید

دانشمند ، جناب آقای دکتر رضا شعبانی و جناب آقای دکتر مصدق رشتی ،

اساتید گرانقدر گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید

بهشتی که به عنوان اساتید راهنما و مشاور در تحقق این " تحقیق " همواره

راهنمای عمل بوده اند و با سعه صدر و خلق نیک ، این بی بضاعت را از محضر

پر فیضان دستگیری کرده اند ، از صمیم دل سپاسگزاری نمایم .

م - وطن دوست

بهمن ۱۳۷۶

فهرست مطالب "تأثیرات جنگ جهانی دوم بر خراسان"

فصل اول

- مقدمه ۱
- طرح اشغال نظامی ایران توسط متفقین : ۲
- بهانه حضور آلمان ها در ایران : ۳
- آغاز تجاوز : ۸
- اعلامیه شماره ۱ ستاد ارتش ۹

فصل دوم

- اهمیت استراتژیک خراسان ۱۷
- الف- وسعت و حدود استان خراسان ۱۷
- ب - نقش جغرافیای تاریخی خراسان ۱۸

فصل سوم

- تأثیرات نظامی جنگ جهانی دوم بر خراسان : ۲۰
- مسئولین ارشد استان چگونه اقدام کردند..... ۲۰
- روس‌ها مراکز نظامی مشهد را بمباران می‌کنند ۲۲
- حمله هواپیماهای روسی به شهر مشهد و بمباران این شهر ۲۴
- اکه‌ی شهرداری مشهد ۲۶
- اختلاف نظر محتشمی فرمانده لشکر با پاکروان استاندار ۲۶
- لشکر نهم خراسان و شهربانی مشهد خود را برای فرار
آماده می‌کنند ۲۸
- اعلامیه ترک مقاومت ۳۳
- متن نامه سرتیپ کازان [کازاکوف] به پاکروان ۳۳
- ورود سرتیپ شاپکین فرمانده نیروهای اشغالگر روس به مشهد، ۳۵
- ورود نیروی شوروی به مشهد ۳۶
- وضعیت نیروی هوایی خراسان ۳۸
- اعلامیه ارتش سرخ خطاب به خلق‌های ساکن خراسان ۴۰
- سرتیپ شاپکین در تعقیب سرلشکر محتشمی ۴۳
- فرامین ارتش سرخ در مشهد : ۴۴
- اشغال موضع‌های جنگی : ۴۹
- سرباز فراری (شعر) ۵۳